

«СЛУЖЕБНИК» ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА

Стаття присвячена «Служебнику» Лазаря Барановича 1665 р. – рукописній книзі з ілюстраціями в техніці акварелі, створеній у Новгороді-Сіверському.

Ключові слова: рукописна книга, Служебник, Лазар Баранович, акварель, Новгород-Сіверський.

Рукописні книги з'явилися у Чернігові і Придеснянському краї ще за доби Київської Русі. У Чернігові тоді велося літописання, почали діяти бібліотеки. Перші відомості про зібрання книг у Чернігові відносяться до XI ст. З того часу відома бібліотека чернігівського князя Святослава Ярославича (сина Ярослава Мудрого), яка містилася у Єлецькому монастирі і складалась із книг релігійного і світського змісту. У XII ст. заснована бібліотека чернігівського князя Святослава Давидовича, відомого ще як Микола Святоша. Згідно з Києво-Печерським патериком, князь Святослав у 1116 р. став ченцем Києво-Печерського монастиря і перевіз туди із Чернігова свою бібліотеку. До її складу входили книги з філософії, історії, географії слов'янською, латинською, давньогрецькою та давньоєврейською мовами. В пізніші часи книгозбірні були в монастирях і церквах, а також у навчальних закладах, зокрема у Чернігівському колегіумі [21, С.61 -62]. Традиція писання книг продовжилась на Чернігівщині і після часів Київської Русі. На думку П. М. Жолтовського, Лавришівське Євангеліє з бібліотеки Чарторийських у Кракові (походить із Білорусі), можливо, пов'язане з новгород-сіверським мистецьким осередком XIV ст.. [7, С. 322]. Це свідчить про неперервність традицій художньої творчості.

У зв'язку з розвитком друкарства мистецтво рукописної книги у другій половині XVII ст. починає відігравати допоміжну роль. У другій половині XVII ст. в Україні одночасно існували і розвивалися рукописна і друківана книги. Між ними постійно відбувалися взаємовпливи. Друкована книга перейняла вигляд рукописної книги, принцип та елементи оздоблення. Свідченням цього є рукописний «Служебник» чернігівського архієпископа Лазаря Барановича 1665 р., який нині зберігається в Державному історичному музеї в Москві Російської Федерації (Синод., 271). Дослідники звернули на нього увагу ще в XIX ст. Мабуть, перша публікація про «Служебник» побачила світ на сторінках «Черниговских епархиальных известий». У ній говориться, що редакція видання отримала опис цієї книги. Хто є автором опису, не вказано. Перераховано головні статті книги про різні служби і вказано, коли і які слова треба мовити. Згадуються деякі елементи оздоблення, оприлюднені деякі записи на берегах сторінок [19, С. 332 – 337]. «Служебник» Л. Барановича потрапив до опису слов'янських рукописів Московської синодальної бібліотеки, який побачив світ 1869 р. [4, С. 112 – 128]. У своїх працях кінця 1950-х – початку 1960-х років Я. П. Запаско зауважив, що зразком рукописної книги, в якій впливи гравюр друкованих видань були зведені до мінімуму, є «Служебник» Л. Барановича 1665 р. На думку дослідника, в оздобленнях «Служебника» виразно виступають елементи бароко. За багатством фарб та майстерністю оздоби нагадують кращі зразки рукописного мистецтва кінця XVI – початку XVII століть. Оpubліковано одну заставку з цієї книги [9, С.136 – 137; 11, С. 92 – 93]. У пізнішому виданні Я. П. Запаско помістив бібліографічний опис

© Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства, доцент Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Член Національної спілки художників України та Національної спілки краєзнавців України.

«Службника» Л. Барановича, а також фото двох заставок і мініатюри «Освячення прапора» [10, С.427 – 429].

Г. Н. Логвин у своїх книгах про культурну спадщину сіверянського краю звернув увагу і на «Службник» Л. Барановича. Він наголошував, що в ілюстраціях до цієї книги досить точно відтворена побутова обстановка того часу. На титульному аркуші, на думку автора, зображений Спасо-Преображенський собор XII ст. Новгорода-Сіверського у тому вигляді, якого він набув після відбудовчих робіт XVII ст. На якій підставі зроблено такий висновок, не вказується. Г. Н. Логвин виділив із ілюстрацій мініатюру «Освячення прапора». Він висловив припущення, що дія в композиції відбувається всередині новгород-сіверського Спасо-Преображенського собору. А серед зображених осіб дослідник побачив гетьмана І. Брюховецького, полковника та осавула з прапором. Автор відзначив різний характер заставок і припустив, що їх міг виконати один із новгород-сіверських іконописців. У цілому ж, на його думку, це одна із кращих рукописних книг того часу [15, С.139 – 141; 16, С. 167, 171; 14, С.114 – 115]. У дослідженні про давню українську книжкову мініатюру Г.Н. Логвин лише згадав, що «Службник» Л. Барановича – єдина книга того часу, оздоблена мініатюрами високого художнього рівня. Подана кольорова ілюстрація композиції «Освячення прапора» (деталь) [13, С.172].

На мініатюрі «Службника» звернув увагу П. М. Жолтовський, який зазначив, що поряд з традиційними церковними композиціями є малюнки історичного і побутового змісту. Він виділив мініатюру «Освячення козацької корогви» (прапора) та «Освячення води». Зображення єпископа він назвав «безсумнівним портретом Л. Барановича». На його переконання, гетьман з булавою наділений портретними рисами Богдана Хмельницького, а особливості інтер'єру в мініатюрі художнику нав'язав давньоруський Спасо-Преображенський собор Новгород-Сіверського монастиря або Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Мабуть, П. М. Жолтовський назвав ці храми тому, що вони присвячені святу Преображення, і в іконостасі в намісному ряду була відповідна ікона. Дослідник відзначив, що оволодіння до певної міри світлотінню та прийомами перспективи було безумовним успіхом в опануванні реалістичною мистецькою мовою. Подається чорно-біле фото композиції «Освячення прапора» [6, с.313 – 314; 8, С.230 – 232]. С. Зінченко подав опис «Службника» і повторив думки Я. П. Запаска з посиланням на його дослідження про українські рукописні книги, опубліковані в 1995 р. [12, С.271 – 272]

Отже, «Службник» Лазаря Барановича привертав увагу дослідників починаючи з XIX ст. Автори перших публікацій описали книгу в загальних рисах щодо літературного змісту та елементів оздоблення. Із дослідників XX ст. до вивчення цієї пам'ятки звертались Я. П. Запаско, Г. Н. Логвин, П. М. Жолтовський. В опублікованих працях вони засвідчили наявність барокових рис в оформленні книги, відзначили, що впливи друкованих видань зведені до мінімуму. Г. Н. Логвин вважав, що на титульному аркуші знизу зображено Спасо-Преображенський собор Новгорода-Сіверського XII ст., відбудований в XVII ст. Л. Барановичем. Я. П. Запаско ж стверджував, що зображено Успенський собор Києво-Печерської лаври. Обидва дослідники не пояснили, на якій підставі зроблено такі висновки. Г. Н. Логвин вважав, що дія в мініатюрі «Освячення прапора» відбувається всередині Спасо-Преображенського собору в Новгороді-Сіверському. А серед зображених осіб вбачав гетьмана І. Брюховецького, порівнюючи із його зображенням у Літопису С. Величка 1720 р.

На основі викладеного постають такі завдання. Перш за все, необхідно подати на основі джерел матеріальну характеристику «Службника». Докладніше висвітлити історію створення книги, її життя і місцезнаходження. Важливими є питання атрибуції – датування, авторства тексту та його написання і художнього оздоблення. Необхідно з'ясувати, яка ж споруда відтворена на титульному аркуші. Варто розглянути, що ж за прапор зображений на мініатюрі «Освячення прапора (корогви)». Перевірити міркування дослідників щодо зображених осіб і зіставити їх із достовірними зображеннями історичних діячів. Розглянути, чи справді сцени в мініатюрах «Службника» відбуваються у Спасо-Преображенському соборі Новгорода-Сіверського. Виникає

потреба звернути увагу на іконографічні особливості композиції «Зішестя святого Духа» та інших малювань.

«Службник» Лазаря Барановича являє собою книгу розміром 31 x 18,5 см. Обсяг книги становить 274 аркуші (5 аркушів першого рахунку та 269 аркушів другого рахунку). Текст писаний напівуставом. Це робилося зазвичай гусячим пером спеціальним чорнилом. Мініатюри і оздоби виконані пензликом акварельними фарбами, як і весь текст на папері. Оправа книги зроблена з дошки і обтягнута шкірою. По шкірі на верхній палітурці золотим тисненням відтворено в центрі розп'яття, а в кутах розміщені зображення євангелістів [10, С.427]. Згідно з тодішньою практикою, поряд з переписувачем тексту працювали художники. Часто це були іконописці, які малювали мініатюрні композиції, заставки, кінцівки та ініціали.

На титульному аркуші «Службника» всередині рамки зроблено напис щодо змісту книги. «Службник святителські имяя в себе божественныя литургия Иоанна Златоуста: Василия Великого: и Григорія Двоєслова, и прочии последования церковных вещей архіерею належацих. Написан благословенієм преосвященного господина отца Лазаря Барановича. Новгородського и всего Севера, в монастыру всемилостивого Спаса Новгородка Северского Року 1665 месяца августа 6». Як сказано в заголовку, «Службник» був написаний в Спасо-Преображенському монастирі в Новгороді-Сіверському з благословення і для Лазаря Барановича. Через деякий час книга стала належати Дмитру Тупталу (Ростовському). Про це свідчить напис на звороті чільної дошки обкладинки, а також примітки і приписки на сторінках книги, зроблені рукою святителя. Відомо, що в 1699 – 1701 роках Дмитро Туптало служив у Новгороді-Сіверському в Спасо-Преображенському монастирі ігуменом. У 1702 р. його призначено ростовським митрополитом. Таким чином «Службник» потрапив до Росії. Після смерті Дм. Туптала було зроблено опис речей і книг, якими користувався святитель за життя. Серед списку «келейних» книг є і рукописний «Службник» Л. Барановича [18, С.57]. Згодом він надійшов до бібліотеки Московської синодальної друкарні. У 1920 р. разом з книжковою колекцією згаданої бібліотеки «Службник» Л. Барановича потрапив до зібрання Державного історичного музею в Москві, де зберігається й нині [10, С. 429].

Як сказано в заголовку «Службника», він був написаний в Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі. Цим засвідчено місцеве походження пам'ятки. В той час саме в Новгороді-Сіверському була резиденція Лазаря Барановича. Він прийняв хіротонію 8 березня 1657 р., але до 1659 р. єпископську кафедру в Чернігові займав Зосима Прокопович. Тому Л. Баранович більше 10 років перебував у Новгороді-Сіверському. В 1667 р. він став архієпископом. Ще у Новгороді-Сіверському Л. Баранович заснував культурний осередок. Відомо, що в 1666 р. він їздив до Москви. У складі його почту був іконописець Григорій. Є всі підстави говорити про те, що написали «Службник» і виконали оздоблення та мініатюри місцеві майстри. Можна припустити, що в цих роботах міг брати участь і згаданий Григорій. У заголовку «Службника» сказано, що він був написаний 6 серпня 1665 р. з благословення архієпископа Лазаря Барановича. Але на той час він ще не був архієпископом. Цей різнобіч можна пояснити тим, що заголовок на титульному аркуші зроблено через деякий час після закінчення роботи над книгою у вказаний термін. Отже, «Службник» Лазаря Барановича створений місцевими майстрами у другій половині 1665 р. у Новгороді-Сіверському.

Оздоба «Службника» складають композиція з рамкою на титульному аркуші, 9 мініатюр, 20 заставок, ініціали і кінцівки. Титульний аркуш забарвлений і має архітектурну рамку з уже цитованим написом про зміст книги. Він вміщений на четвертому аркуші першого рахунку. Композиційна площа титульного аркуша поділена горизонтальними і вертикальними лініями на реєстри. У долішній частині в центрі зображено Успенський собор Києво-Печерської лаври. Думку про Новгород-Сіверську споруду треба відкинути одразу, бо обабіч храму бачимо постаті Антонія і Феодосія Печерських. Їх зображували зазвичай на титульних аркушах київських видань поряд з Успенським собором Києво-Печерської лаври. Художник, який працю-

вав у Новгороді-Сіверському, орієнтувався на попередні книги переважно київського друку. Варто назвати видання, в яких заголовок віддруковано в одній і тій же рамці із зображенням Успенського лаврського собору, близького до такого ж у «Служебнику» Лазаря Барановича. Це – «Агапит, диакон. Царю Юстиниану... главизны поучительны» 1628 р., «Номоканон си ест законоправилник» 1629 р., «Парамифия сиреч утешителния молби» 1654 р. та «Акафісти» 1636 р. Взірцем для зображення Успенського собору Києво-Печерської лаври могла слугувати також гравюра на титульному аркуші (гравер Ілля) першого друкованого видання «Патерика или отечника Печерского», який побачив світ у друкарні Києво-Печерської лаври 1661 року. Це – найвидатніше, з поліграфічного погляду, видання лаврської друкарні другої половини XVII ст. Впадає в очі відтворення трикутних фронтонів, що завершують прясла на західному фасаді храму в обох книгах. Також на титульному аркуші «Служебника» є зображення Ісуса Христа, Богоматері, Іоанна Предтечі (Деїсус), апостолів Петра і Якова, святих Іоанна Златоустого і Василя Великого. Апостол Петро від 12 апостолів, а Яків (брат Господній) – від 70 апостолів. Яків склав Божественну літургію, яка стала основою літургії Василя Великого та Іоанна Златоустого. Мабуть, цим і пояснюється поява постаті Якова на титульному аркуші «Служебника». Композиція на титульному аркуші «Служебника» Лазаря Барановича у загальних рисах близька до гравюр на титульних аркушах «Служебника» 1637 р. із друкарні львівського братства та іншого «Служебника», що побачив світ у львівській друкарні Михайла Сльозки 1646 р.

У новгород-сіверській книзі вміщено 9 мініатюр, виконаних на розмір сторінки в техніці акварелі. З-поміж них можна виділити зображення трьох святих – Іоанна Златоустого, Василя Великого та Григорія Двоєслова. Іоанн Златоустий представлений на звороті 5 аркуша другого рахунку в саккосі і омофорі. Лівою рукою він тримає книгу перед собою, а правою благословляє. На рівні шиї з обох боків напис – Іоанн Златоустий. Фігура представлена на тлі споруд якогось абстрактного міста. Вся композиція обведена лінійною рамкою. Над нею напис рукою Дмитра Туптала: «не возглаголют уста моя дил человеческих, за словеса у стен твоих аз сохраних пути же стоки». (Пс. 16,4). Цитовані слова слугують коментарем до зображення.

На звороті 44 аркуша другого рахунку виконана композиція «Василій Великий». Подібно до попереднього малювання постать представлена на тлі урбаністичного пейзажу. Зверху на березі зроблено напис рукою Дм. Туптала: «елико велик еси, толико смиряй себе, и пред Господом Богом обрящеши благодать» (Сирах. 3.18). Внизу Дм. Туптало залишив напис: «а иже сотворит и научит, сей велій наречется в царствіи небесном» (Матф. 5.129). Подібно представлений Григорій Двоєслов на звороті 74 аркуша другого рахунку. Зображення авторів літургій Іоанна Златоустого, Василя Великого та Григорія Двоєслова в «Служебнику» Лазаря Барановича наслідують зображення святих у друкованих «Служебниках», починаючи з такого ж видання, що побачило світ у Стратинській друкарні Ф. Балабана 1604 р. У книзі із Новгород-Сіверського фігури святих постають на тлі урбаністичного пейзажу, а у виданні із Стратина бачимо невеликий позем з рослинами. Варто відзначити також незначні відмінності у композиційній побудові. В книзі зі Стратина Іоанн Златоустий тримає книгу в піднятій лівій руці, а в рукописній книзі вона притиснута до грудей. З тих самих дощок зображення святих були відтворені у київському «Служебнику» 1620 р., адже обладнання друкарні зі Стратина перейшло до Києво-Печерської лаври. Згадувані зображення можна також побачити в «Служебнику» 1637 р. із друкарні львівського братства, в «Служебнику» 1646 р. із львівської друкарні Михайла Сльозки та в київському виданні цієї ж книги 1639 р.

Композиція «Зішестя Святого Духа на апостолів» вміщена на звороті 111 аркуша другого рахунку. Сцена представлена всередині храму чи просто якоїсь споруди. На першому плані півколом сидять 12 апостолів. У центрі сидить Богомати з піднятими догори руками. Вгорі Святий Дух у вигляді голуба, від якого донизу йдуть язички полум'я. В XVII ст. таке зображення «Зішестя Святого Духу на апостолів» стало звичним. Перші ікони з такою композицією з'явилися у кінці XVI ст. Для прикладу можна назвати ікону із села Сколе, яка нині зберігається у Національному музеї імені Андрея Шептицького у Львові.

Композиція «Посвята в іереї» виконана на звороті 209 аркуша другого рахунку. Я. П. Запаско назвав її «Посвята в архіереї» [10, С.429], а А. В. Горський і К. І. Невоструєв – «Посвячення на нижчу ступінь кліру» [4, С.124] і, здається, мають більше підстав для такого твердження. Дія відбувається всередині храму перед іконостасом, який має три ряди (чини) ікон і проглядає між двома колонами з коринфськими капітелями. Угорі над колонами зображення завершує декоративна композиція з рослинних елементів. Вся вона в цілому і в деталях нагадує барокове різьблення на дереві. Архієрей сидить у кріслі. Перед ним тримають книгу, яку він читає, підтримуючи лівою рукою. Права його рука зупинена над головою людини, яку висвячують в іереї. Підлога вимощена квадратними темними і світлими плитками, лінії рядів яких сходяться десь у глибині простору і дещо підкреслюють перспективну побудову.

Найцікавішою мініатюрою (і найвідомішою через публікації) є композиція «Освячення прапора» на звороті 181 аркуша другого рахунку. Іноді деякі автори називають її «Освяченням козацької короги». Сцена також відбувається в інтер'єрі якогось храму, можливо, новгород-сіверського. У центрі престол (?), вкритий червоною тканиною, яка в складках має малинові відтінки. Над престолом єпископ тримає книгу (Євангеліє). Перед ним кілька представників козацької старшини. Один козак тримає прапор з високим державом. Поряд другий козак з булавою у правій руці.

Прапор зображений у розгорнутому вигляді з кількома вигинами. Він світло-жовтий. У центрі площини бачимо світлий грецький хрест, обведений темною лінією. На чотирьох кінцях хреста темно-зелені цятки. Під хрестом півмісяць, заштрихований коричневим. Внизу і вгорі площину прапора обмежують смуги, у яких жовті, коричневі та зелені трикутники. Навколо хреста і півмісяця по кутах – чотири зірки. Постає запитання: прапор на мініатюрі конкретний чи це лише узагальнене зображення? На думку кандидата історичних наук Ю. К. Савчука, прапор у мініатюрі «Службника» Л. Барановича зображений як конкретний, але зараз важко сказати, який саме. Згадуваний прапор з книги чимось близький до того, котрий дістав назву завдяки публікаціям Ю. К. Савчука «прапора Богдана Хмельницького». Він входить до складу колекції трофеїв Військового музею в Стокгольмі (Швеція). Матеріал і техніка – льон, вовна, дерево, шиття, олія. Розмір збереженої частини 104 x 123 см. Подається і фото цієї пам'ятки [17, С. 530].

Проте не всі дослідники поділяють думку Ю. К. Савчука щодо належності цієї пам'ятки до Б. Хмельницького. Я. Дашкевич зауважив, що прапори мали завжди горизонтальну орієнтацію. Він послався на ілюстрації в «Службнику» Л. Барановича і праці О. І. Рігельмана (Летописное повествование о Малой России и ее народе вообще... М., 1847. – Ч.1 – 4). Я. Дашкевич підкреслив, що козацькі прапори шили із шовку і не робили їх із двох частин. Кожен прапор мав аверс і реверс. У зразку, який опублікував Ю. К. Савчук, літери і символи намальовані примітивно, і він має невеликий розмір, чим нагадує жіночу хустку. В той же час гетьманські прапори виконували на високому художньому рівні. На думку дослідника, необхідно було провести серйозну наукову експертизу, а потім уже публікувати твір з результатами дослідження. Я. Дашкевич спростував намагання Ю. К. Савчука прив'язати цей прапор до гетьмана Б. Хмельницького [5, С.3 – 7]. Підсумовуючи, можна сказати, що справді на сьогодні немає можливості точно визначити, який конкретно прапор зображений у мініатюрі.

Сцени в мініатюрах «Службника» Л. Барановича представлені всередині приміщень, які нагадують інтер'єри храмів. Причому дії відбуваються у різних приміщеннях, повторень не спостерігається. Сказати з певністю, що це Спасо-Преображенський собор одноіменного монастиря у Новгороді-Сіверському, не можна. Згаданий храм зведений ще за часів Київської Русі і належить до того напрямку давньоруської сакральної архітектури, який представлений всесвітньо відомою пам'яткою – мурованою П'ятницькою церквою в Чернігові, зведеною в кінці XII – на початку XIII століття. Споруди цього стильового напрямку мають баштоподібну об'ємно-просторову композицію. Головна увага приділяється екстер'єру, тоді як у пам'ятках попереднього періоду інтер'єр відіграв головну роль. Чернігівська П'ятницька церква в плані

має розміри (без апсид) 11 x 13 м. Приблизно такі ж розміри мав Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському [2, С. 174 -175; 16, С.163, 165]. Внутрішній простір таких храмів досить обмежений і не відповідає зображеному в мініатюрах «Службника» Лазаря Барановича.

Як виглядав Спасо-Преображенський собор XII ст. у Новгороді-Сіверському після відбудови в другій половині XVII ст., можна бачити на гравюрах того часу. Перше зображення храму вміщено в нижній частині рамки титульного аркуша новгород-сіверського видання «Анфологіона» 1678 р. Представлено західний фасад споруди, увінчаний бароковим фронтоном з невеликою банькою. З трьох боків перед входами влаштовані тамбури з двоспадовими дахами. Навколо центральної бані – ще чотири по діагоналях плану. Такі самі бані на гребенях даху. Близьке зображення собору зустрічаємо на графічному аркуші «Преображення» 1695 р. гравера І. Стрельбицького. Відбиток цього мідьориту кінця XIX – початку XX ст. розміром 43 x 33,5 см зберігається у Національному художньому музеї в Києві (Гр. 2573) [1, С. 103 – 105]. На основі цих зображень можна зробити висновок, що Спасо-Преображенський собор був відбудований Л. Барановичем у Новгороді-Сіверському, подібно до відновлення П'ятницької церкви в Чернігові, теж у другій половині XVII ст. Мається на увазі те, що давньоруський храм уцілів майже повністю і був укритий надбудовами і прибудовами у другій половині XVII ст. У кінці XVIII ст. Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському розібрали і на його місці побудували новий храм у стилі класицизму. Таким чином, давньоруський храм повинен був зберегтися всередині у первісних формах і розмірах. Це значить, що він був затісний для тих сцен, які бачимо у мініатюрах рукописного «Службника». Можливо, це якийсь інший храм більших розмірів у Новгороді-Сіверському, але який саме, зараз сказати важко. Це може також бути і фантазією художника. Не варто відкидати думку П. М. Жолтовського про можливість зображення внутрішнього простору Чернігівського Спасо-Преображенського собору. Саме в цьому храмі збереглися до наших днів мармурові колони з капітелями часів Київської Русі, обкладені цеглою і вкриті тиньком у кінці XVIII ст. після великої пожежі, яка сталася у 1750 р.

П. М. Жолтовський вважав, що гетьман з булавою в мініатюрі «Освячення прапора» має портретні риси Б. Хмельницького. Ми порівняли малювання художника рукописного «Службника» з портретними зображеннями гетьмана у гравюрі В. Гондіуса 1651 р. і малюнку в «Літопису» С. Величка близько 1720 р. і дійшли висновку, що вони багато в чому відрізняються. Це значить, що навряд ми тут маємо зображення Богдана Хмельницького.

Уже згадувалося, що Г. Н. Логвин у мініатюрі «Освячення прапора» в особі козака з булавою вбачав тодішнього гетьмана І. Брюховецького, який справді займав цю посаду на Лівобережній Україні в 1663-1668 роках, тобто і в рік написання «Службника» Л. Барановича. Тому можна говорити про зображення в мініатюрі саме цієї людини. На думку Г. Н. Логвина, це зображення близьке до портрета І. Брюховецького в «Літопису» С. Величка. Ми звернули увагу на те, що майже таке ж саме зображення було в колекції В. В. Тарновського [3, С. 342]. Справді, воно дещо нагадує козака з булавою в мініатюрі. Але є суттєві відмінності. Перш за все різні зачіски, різні форми вусів. Різні навіть форми голови – у мініатюрі вона видовжена, а в літопису – майже округла. Отже, говорити про повну ідентичність зображень немає підстав. Але, незважаючи на це, таке припущення може бути цікавим.

Нагадаємо, що П. М. Жолтовський назвав зображення архієрея «безсумнівним портретом Л. Барановича». З таким твердженням не можна погодитись. На користь такої думки треба порівняти зображення в мініатюрі та гравірований портрет Л. Барановича 1693 р. роботи О. Тарасевича і портрет із зібрання Чернігівського архієрейського дому, відомий лише в копіях. Спільного у цих творах досить мало. Це можна пояснити часовою різницею більше ніж у двадцять років. На зображення у гравюрі О. Тарасевича більше схожий священник у мініатюрі «Висвячення в іереї». Хоча категорично стверджувати в цьому випадку немає підстав. Можна говорити лише про припущення.

Риси бароко найяскравіше виявилися у заставках, кінцівках та деяких ініціалах. Вони являють суттєве доповнення оздоблення книги. Показовою є сюжетно-орнаментальна заставка із композицією «Покладення Ісуса Христа у труну» у центральній частині, вписана майже в коло (75 арк.). Обабіч неї масивні, примхливо вигнуті гілки з листям і квітами. В деяких місцях вони виходять навіть за рамку, що додатково підкреслює їхню вагомість. Такі ж вагомі й обтяжливі рослинні елементи бачимо у заставці із зображенням Ісуса Христа з розпростертими руками. Це – композиція «Дерево життя». Вона відома в одноіменній іконі другої половини XVIII ст., яка походить із київського Військово-Микільського собору і нині зберігається у зібранні Національного художнього музею України в Києві [20, іл. на С. 148, 149]. На іншій заставці у соковитих барокових картушах у круглих композиційних площинах вміщені зображення Ісуса Христа, Богородиці та Іоанна Предтечі (Деїсус). Картуші вельми нагадують різьблені деталі барокових іконостасів. Точної відповідності заставок рукописного «Службника» із заставками друкованих видань ми не віднайшли. Але в загальних рисах вони близькі до оздоб «Требника» Петра Могили київського друку 1646 р. Кінцівка у вигляді херувима із «Требника» Петра Могили стала прототипом для кінцівки «Службника» Л. Барановича у вигляді голівки херувима серед різьблених деталей.

Отже, ми подали матеріальну характеристику «Службника» Л. Барановича та його історію. Робота над написанням книги закінчилася 6 серпня 1665 р. Працювали місцеві майстри – переписувач та художник-іконописець, можливо, Григорій. Доведено, що на титульному аркуші рукописного «Службника» зображений Успенський собор Києво-Печерської лаври. Художник із Новгород-Сіверського орієнтувався на книги київської друкарні і перш за все на «Патерик или отечник Печерский» 1661 р. з роботами відомого гравера Іллі. Зображення авторів літургій Іоанна Златоустого, Василя Великого та Григорія Двоєлова наслідують з деякими відмінностями подібні композиції у друкованих українських «Службниках» починаючи із стрятинського видання 1604 р. Іконографія композиції мініатюри «Зішестя Святого Духа на апостолів» в XVII ст. стала звичайною і загальноживаною. Перші ікони з такою композицією з'явилися в Україні вже у кінці XVI ст. Встановлено, що в мініатюрі «Освячення прапора» зображений конкретний прапор, але який саме, на цей час не можна визначити. В мініатюрах «Службника» Лазаря Барановича дія відбувається в різних приміщеннях. Сказати з певністю, що це Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському, не можна. Внутрішній простір таких храмів, як Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському та П'ятницька церква в Чернігові (зведених за часів Київської Русі і відбудованих в XVII ст.), досить обмежений і не відповідає тому, що постало в мініатюрах «Службника». Можливо, це був інший храм у Новгороді-Сіверському, який не зберігся до наших днів. Його внутрішній вигляд могла доповнити і фантазія художника. Не варто відкидати думку П. М. Жолтовського про можливість зображення інтер'єру Чернігівського Спасо-Преображенського собору. Не можна погодитися з його думкою про те, що в мініатюрі «Освячення прапора» зображено гетьмана Богдана Хмельницького. Більш цікаве припущення Г. Н. Логвина про зображення гетьмана І. Брюховецького. Хоча говорити про повну ідентичність зображень у «Службнику» і «Літопису» С. Величка безпідставно. Але така думка має право на існування. Навряд чи у мініатюрі «Освячення прапора» маємо портретне зображення Лазаря Барановича. Може мати місце припущення про можливість втілення образу Лазаря Барановича в мініатюрі «Висвячення в ієреї». Мабуть, найвиразніше стилістичні риси бароко виявились у заставках і кінцівках, які засвідчили і зв'язки з іншими видами мистецтва. «Службник» Л. Барановича 1665 р. є одним із кращих творів українського мистецтва другої половини XVII ст.

1. Адруг А. К. Новые сведения о композиционных приемах черниговских зодчих во второй половине XVII – начале XVIII вв. // Адруг А.К. // Архитектурное наследство. – М., 1981. – Вып. 29. – С. 103 – 110.

2. Асеев Ю. С. Архитектура Київської Русі / Ю. С. Асеев – К.: Будівельник, 1968. – 190 с. : іл.
3. Горобець В. «Чорна рада» гетьмана Івана Брюховецького / Віктор Горобець // Україна – козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва у 5175 світлинах. – К., 2007. – С.338 – 345.: іл.
4. Горский А.В. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Священное писание./ Горский А.В., Невоструев К.И. – М., 1869.– Т. 5. – Отд. 3. – Ч. 1. (книги богослужебные). – № 370.– 623 с.
5. Дашкевич Я. Прапор Б. Хмельницького: факти і фікції / Дашкевич Я. // Знак [Вісник УГГ]. – 2010. – Число 50. – лютий. – С.3 – 7.
6. Жолтовський П. М. Графіка /Жолтовський П.М. // Історія українського мистецтва. – К., 1968. – Т.3. – С. 284 – 318.
7. Жолтовський П. М. Мініатюра XVI – першої половини XVII ст. / П. М. Жолтовський // Історія українського мистецтва. – К., 1967. – Т. 2.– С. 319 – 336.
8. Жолтовський П. М. Український живопис XVII – XVIII століть / П. М. Жолтовський/ -К.: Наукова думка, 1978. – 327 с.: іл. .
9. Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги / Запаско Я. П. – К.: Вид – во АН УРСР, 1960. – 183 с.: іл.
10. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва : українська рукописна книга/ Я. П. Запаско. – Львів: Світ, 1995. – 480 с.: іл.
11. Запаско Я. П. Рукописна книга як попередник української друкованої книги / Запаско Я. П. // З історії книги на Україні. – К., 1978. – С. 92-93. – С. 76 – 94.
12. Зінченко С. Книжкова мініатюра / С. Зінченко // Історія українського мистецтва. В 5 т.- К., 2011. – Т. 3. – С. 255 – 277.
13. Логвин Г. Н. З глибин: давня книжкова мініатюра XI – XVIII століть /Логвин Г.Н. – К.: Дніпро, 1974. – 205 с.: іл.
14. Логвин Г. Н. По Україні: стародавні мистецькі пам'ятки / Логвин Г. Н. – К.: Мистецтво, 1968. – 461 с.: іл.
15. Логвин Г. Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль / Г. Н. Логвин. – М.: Искусство, 1965. – 251 с.: іл.
16. Логвин Г. Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. Издание 2-е, дополненное / Г. Н. Логвин. – М.: Искусство, 1980. – 287 с.: ил.
17. Савчук Ю. Клейноди війська запорозького / Ю. Савчук // Україна – козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва у 5175 світлинах. – К., 2004. – С. 526 – 545.: іл.
18. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651 – 1709). Исследование И. А. Шляпкина. – СпБ., 1891. – Приложения. – 579 с.
19. Службеник преосвященного Лазаря архиепископа черниговского // Черниговские епархиальные известия. Прибавления. – 1864. – №11. – 1 июня. – С. 332 – 337. – Часть неофиц.
20. Український іконопис XII – XIX ст. з колекції НХМУ: альбом/ передмова А. Мельника, автор статті Л. Членова. – Хм.: Галерея, К.: Арт анія Нова, 2005. – 256 с.: іл.
21. Чернігівщина: енцикл. довідник / За ред. А. В. Кудрицького – К.: УРЕ, 1990. – 1006.

Статья посвящена «Службенику» Лазаря Барановича 1665 г. – рукописной книге с иллюстрациями в технике акварели, созданной в Новгороде-Северском.

Ключевые слова: рукописная книга, Службеник, Лазарь Баранович, акварель, Новгород-Северский.

The article is dedicated to the Missal of Lazarus Baranowich 1665 – handwritten book with illustrations in watercolor created in Novgorod-Siverskiy.

Keywords: handwriting book, Missal, Lazarus Baranowich, watercolor, Novgorod-Sivtrskiy.